

TARIXİ POETİKA

“Molla Nəsrəddin” janrlarının folklor invariantları

Güntəkin Musayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: guntekin87@mail.ru

Annotasiya. Yazılı ədəbiyyat janrlarının bəhrələndiyi ən zəngin qaynaqlardan biri də folklor janr materiallarıdır. “Molla Nəsrəddin” mətnlərini də janr poetikası ilə əlaqədar tədqiq edərkən onların böyük əksəriyyətinin formalaşmasında folklor janr elementlərinin əsaslı rolu olduğu müşahidə edilir. Belə ki, jurnalın janr yaradıcılığının əsasında folklor qaynaqları dayanırdı; layla, bayatı, ağı, qoşma, gəraylı, nağıl, əfsanə, lətifə, atalar sözü və zərbi-məsəllər jurnalın ideya-məqsədini ifadə etmək üçün yararlandığı poetik vasitələr idi. Şifahi xalq ədəbiyyatında bu janrlar artıq sabitləşib. Onlar yazılı ədəbiyyata daxil olduqda artıq yeni mühitin təsiri ilə özündən asılı olmadan forma və məzmununda müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Yeni dəyişmələr artıq yeni janrlar olmur, onların yazılı ədəbiyyatda variantları olur. Ənənədə yaşanan bu forma və strukturlara müraciət etməklə xalqla daha rahat ünsiyyət qurmaq və onun mənəvi ruh aləminə daha rahat nüfuz etmək olurdu. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Əli Möcüz, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir və başqalarının yaradıcılığında da qeyd olunan üsuldən geniş istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: “Molla Nəsrəddin” jurnalı, janr, folklor, invariant, satira

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 24.01.2024; qəbul edilib – 08.02.2024

Folklore invariants of “Molla Nasreddin” genres

Guntekin Musayeva

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: guntekin87@mail.ru

Abstract. One of the richest sources that written literature is benefiting is the materials of folklore literature. In researching the text of “Molla Nasreddin” genre poetry related directions the majority of them is formulated with the special role of folklore genre elements, which is possible to observe. Thus, the main folklore sources were the foundation of genre poetry of journal: legend, fable, joke, proverbs, lullaby, bayati, qoşma, gerayli and etc. which had been the ways of expression of idea and goal of the journal for benefiting in the poetry. These genres have become stable in verbal national literature. Regardless their form, with the impact of new environment they faced certain changes on their form and content when they enter to written literature. The new changes are not becoming new

genre, they are becoming the versions of them in written literature. These forms and structures existing in traditions, when they are applied, they were allowing to easily establish communication with people and to impact moral values and soul of population. Abdurrahim bey Həgverdiyev, Mirza Ali Mojuz, Jalil Məmmədquluzadə, Mirza Alakbar Sabir and others were using these above-mentioned methods in their poetry.

Keywords: “Molla Nəsrəddin” magazine, genre, folklore, invariant, satire

Article history: received – 24.01.2024; accepted – 08.02.2024

Giriş / Introduction

Ədəbiyyatda genetik varisliyin təmini üçün əsas təməl xətlərin – poetika elementlərinin, janr və formanın ədəbi nəsilərə ötürülməsi vacibdir. Şifahi və yazılı ədəbiyyat arasında janr və forma uyğunluğunun yaradılması milli ənənənin qorunub saxlanmasının əsas dayaqlarından biridir. Bu mənada, Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin başlanğıcı folklor janr invariantları əsasında janrların zənginləşməsi dövrüdür. Bütün ədəbi növlərə aid janrlar invariant kimi törədici funksiyası yerinə yetirərək ədəbiyyatımızın ideya-estetik imkanlarının hüdudlarını genişləndirir. Ayrı-ayrı ədiblərimiz öz yaradıcılıqlarında bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verir və onu mühüm hadisə kimi dəyərləndirir-dilər. Folklor janr invariantlarının yazılı ədəbiyyata gətirilməsi məsələsində Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundov, Mikayıl Müşfiq, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir xüsusilə diqqəti cəlb edirlər. Onların yaradıcılığında nağıl-hekayə, nağıl-poema, rəvayət-hekayə, yanılmac-şeyr, təkərləmə-şeyr, oyun-dram və s. kimi səciyyəli biləcək janr formalarına rast gəlirik. Həmin istiqamətdə əsas fəallığı “Molla Nəsrəddin” jurnalı nümayiş etdirirdi. “Molla Nəsrəddin”, demək olar ki, həmin prosesi idarə edir, formalaşdırır və yönləndirir.

Əsas hissə / Main part

“Molla Nəsrəddin” jurnalında tapmaca, lətifə, atalar sözü və zərbi-məsəllər, bayatılar, laylalar, qoşma və gəraylılar və s. yeni kontekstdə və satirik məzmununda ədəbiyyatımızın janr imkanlarını xeyli genişləndirir və jurnalın strateji hədəflərinin müəyyənlişməsində mühüm rol oynayır. Misal üçün bir neçə nümunəyə nəzər salaq. Jurnalda Məşədi Məhəmməd Kələntərov imzası ilə verilmiş aşağıdakı şeyr parçası formaca qoşmadır. Lakin o, qoşma janrının ənənəvi funksiyasından uzaqlaşmış və onun imkanlarını yeni bir istiqamətdə zənginləşdirmişdir:

*“Millətinin halı pərişan ola,
Hər bir işi nifrətə sayan ola,
Cahil ola, vəhşiyü-nadan ola,
Qəm yemə, səbr et, buda, yahu keçər.*

*Daireyi-əqlü ədəbdən kənar,
Əmri-müsəlman edə daim şüar,
Olmaya bir kimsədə namusü ar
Qəm yemə, tab et, bu da, yahu, keçər”.* [4, s.20]

İlk iki bəndinə istinad etdiyimiz bu şeyr, formaca qoşma janrının tələblərinə cavab verir: şeyr 4 misralıq bəndlərdən ibarətdir, hər misra 11 hecadır, bəndlərin qafiyələnməsi aaab; cccb; dddb ... şəklindədir.

Elmi ədəbiyyatda qoşma, adətən, bu cür tanındılır: “*Qoşma – türkdilli xalqların poeziyasında qədim, ən çox yayılmış lirik formalardan biri. Adətən, 11 hecadan, bəndləri dörd misradan, 5-6 bənddən ibarət olur. Qafiyə quruluşu abab, cccb, dddb və i.a. Aşıqlar və şairlər, bir ənənə olaraq qoşmanın son bəndində adlarını, yaxud təxəllüslərini də verirlər. Bu bəndə möhürbənd, yaxud tapşırma deyilir*” [1, s.52].

Qoşmanın qafiyə bölgüsü ilk bənddəki qafiyələnmə şəklinə görə bir qədər fərqli də ola bilər. “*Qoşmanın qafiyələnmə sistemi:*

* *aaab, cccb, dddb ...;*

* *abab, cccb, dddb ...;*

* *abxb, dddb, eeeb ...;*

* *aaaa, bbba, ccca ... şəkillərindən birisi ola bilər*”. [2]

“Molla Nəsrəddin” jurnalından gətirdiyimiz istinadda qafiyələnmə *aaab, cccb, dddb ...* şəklinə uyğundur. Beləliklə, şeir öz misra və qafiyələnmə formasına görə qoşmadır. Lakin məzmun və ideya əənəvi yox, yenidir. Bundan əlavə, jurnaldakı bu qoşma bənd sayına (10 bənddən ibarətdir) və möhürbəndinin olmamasına görə də əənədən, bir qədər kənara çıxmış, məzmun dəyişikliyi ilə bərabər, qismən də olsa, forma transformasiyası baş vermişdir. Bu da təbiidir, məzmun funksiyası dəyişdiyi üçün müəllif formada mütləqliyi qoruma məsuliyyətini daşımamışdır. Beləliklə, istinad olunan mətn qoşma invariantı əsasında yeni variant kimi meydana çıxmışdır. Ümumiyyətlə, folklor janrları yazılı ədəbiyyatda tam qalibə uyğun yox, transformasiyalarla, yeni variantlarda iştirak edir.

Jurnalda qoşmanın, demək olar ki, bütün qafiyələnmə şəkillərinə rast gəlirik. Nümunə üçün bir misala da nəzər salaq. “Təzə şair” imzası ilə verilən qoşmanın ilk bəndi bu janrın ən geniş yayılmış qafiyələnmə şəklinə uyğundur: *abcb*.

*“Vaizəm çün gedirəm mən səfərə
Hər avamın gözünə sürmə çəkəm
Söyləyibdir qlava bir nəfərə
Ki gedəm toxmi-əvamiyyət əkəm”*. [4, s.429]

İkincidən başlayaraq sonadək bəndlər çarpaz qafiyələnir ki, bu da əənəvi strukturdan kənara çıxmadır. Bəndlərin sayında isə tələb qorunmuşdur – qoşma yeddi bənddən ibarətdir. Sonuncu bənd möhürbənd deyil və müəllifin adı çəkilməmişdir. Əvvəlki istinadda olduğu kimi, bu nümunədə də ideya, məzmun əənəvi qoşma funksiyasına uyğun deyil və şeir satirik ifşa məqsədi ilə yazılmışdır.

Misal gətirdiyimiz qoşma invariantlı hər iki satira göstərir ki, müəlliflərin ideya-estetik funksiyada məqsədli transformasiyaları formaya da təsirsiz qalmamışdır; funksiyada yaşanan dəyişmə, qismən də olsa, formada izini qoymuşdur. Müəlliflər janrın sabit forma prinsiplərindən çoxunu qoruyub saxlasalar da, məzmun yeniliyi forma sərbəstliyinə də yol açmışdır; şair forma olaraq qoşmanı əsas götürsə də, əənəvi qoşma yazmadığını bilir ki, bu da ona, müəyyən dərəcədə, sərbəst davranma imkanı yaradır, çünki məzmun dəyişiklikləri artıq toxunulmazlığı pozmuşdur. Bütün bu sərbəstliklər isə janrın yeni formalarının meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının mətnləri üzərində apardığımız araşdırmalardan qoşmanın başqa janrlarla sintezləşdirilmiş formalarına da (qoşma janrının prinsiplərinin dominantlığı əsasında) rast gəlirik. Eyni vəziyyət – janrların dominantlığı saxlanılmaqla, müəyyən dəyişikliklər və başqa janrlarla sintezləşdirmə hadisəsi təkcə qoşmaya aid olmayıb, “Molla Nəsrəddin” jurnalında istifadə olunan başqa janrlarda da müşahidə edilir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı təkcə lirik yox, həm də epik janrların invariantlarından istifadəyə görə ideya-estetik zənginlik qazanmışdır; rəvayət, tapmaca, atalar sözləri jurnalın ən çox istifadə

etdiyi janrlardır. Maraqlıdır ki, bir çox satirik nümunələr elə janrın adı ilə təqdim olunur. Məsələn, Məşədi Şeyx İbrahim Axundun müəllifi olduğu kiçik bir mətn “Rəvayət” adı ilə verilir.

“Bir gün mən Nəcəfdə oxuyurdum, aşura günü gördüm bir arvad gəldi başvuranların qanına barmağını batırıb yaladı. Mən dedim: arvad, nə qayırırsan? Arvad cavab vermədi. İki ildən sonra yenə getdim ziyarətə, bir də gördüm daldan mənə bir ağac vurdular, dönüb baxdım, gördüm ki, haman arvad deyir: “Bax, mən o qanı bu uşaxdan ötrü yeyirdim!”. Gördüm qucağında bir dana uşaq var. İndi mən də bacılara xəbər verirəm ki, hər kəsin uşağı olmayır, mənə yazsın, aşura qanından bir qədər yığıb saxlamışam, göndərim” [4, s.421]. Qeyri-adi hadisə üzərində qurulmuş məzmun, möcüzələşdirilmiş əhvalata şahidlik, möcüzəyə inanıb “düz yola qayıtma” motivləri göstərir ki, mətnin invariantı dini rəvayətdir. Müəllifin adının qeyd olunması, baş verən hadisənin (qan yalamanın) iyrəncliyi və tibbi baxımdan qəbuləlməzliyi, qan yalamaqla uşaq dünyaya gətirmə arasında heç bir əlaqənin olmaması, bütün bunlarla bərabər, jurnalın satirik konteksti mətnin gerçəkdən dini rəvayət olmadığı qənaətini yaradır. Tərədiciliklə dini rəvayətə aiddir və o, satirik dini rəvayət üçün invariant rolunda çıxış etmişdir. Qeyd edək ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalında dini rəvayətlərin satirik transformasiyasından geniş istifadə olunmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında lətifələrə də müraciət edilmişdir. Həmin lətifələrin də çoxunun adı yoxdur. Onları məzmundan çıxış edərək obraza, hadisəyə, məkana uyğun formada adlandırmaq olar. Məsələn, “Lətifə” adı ilə təqdim olunan “Çoban və sürü” kimi [4, s.849].

Tapmaca və atalar sözləri də jurnalda yaradıcı funksiyada iştirak edir. Tapmacalar folklorda olduğu kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalında da insanları düşünməyə, məlumlar əsasında naməlum tapmağa yönləndirir. Lakin bu sabit norma qorunub saxlansa da, müəllif tapmacalarında əsas ideya oxucunun diqqətini daha ciddi mətləblərə yönəltmək – xalqı içində olduğu ətalətdən, gerilikdən, onu pis vəziyyətə salanlardan xilas yolunu aramağa çağırmaqdır. Jurnalda bu janrdan, əsasən, iki variantda istifadə olunur: a) ənənəvi tapmacada olduğu kimi məlum əlamətlər sayılır və həmin əlamətin daşıyıcısının kim, nə olduğu soruşulur; b) ictimai-siyasi vəziyyətə aid suallar qoyularaq oxucuya müəyyən məlumatlar ötürülür. Birinci variantda misal:

“Saqqalı uzun, guşi pəhən, naqədəhəndir,
Annı iki barmaq, gözü dar, boynu kərəndir.
Qamətdə uca, əqldə alçaq, döşü gendir,
Yüz yaşlı, bel əyri, özü piri-köhəndir”. [4, s.248]

Bu tip tapmacalar həcv xarakterlidir. Lakin həcvdən fərqli olaraq, ifşa obyektini açıq göstərilir və oxucunun düşünüb tapmasına çalışılır.

İkinci tip tapmacaya nümunə: “Gəncə və Tiflis qubernatorları, camaat vəkilləri və məclisləri və hətta Tiflis idareyi-ruhaniyyəsi Gəncə mədrəseyi-ruhaniyyəsinə 20 min manat borc verilməyə razı olduqları halda, o hansı molladır ki, Aras çayının üstə tilsim qurub, işi bu vaxta qədər ləngə saldı və Gəncə vəkillərindən Ədilxan Ziyadxanov, Ələkbər bəy Rəfiyyəyov, Ələkbər bəy Xasməhəmmədov və Böyük bəy Ağasıbəyovun bu tilsimi sındırmaq haqqında çalışmaqlarına səbəb oldu?” [4, s.81]

“Molla Nəsrəddin” jurnalında atalar sözlərindən də geniş istifadə olunmuşdur. Jurnalda atalar sözləri öz yığcamlığına, dərin, düşündürücü mənasına, az sözdə çox məzmun daşmasına, tərbiyəedici və düşündürücü xüsusiyyətinə, dil sadəliyinə görə adını daşdığı janrın sabit prinsiplərinin daşıyıcısıdır. Lakin o da ironiya poetik fiqurundan istifadə səbəbindən yeni ideya estetik funksiyaya qazanır və satirik xarakterlidir. Aşağıda verilən nümunələrdə olduğu kimi,

“Atı atın yanında bağlasan - xan görüb deyər: Birini bağışla mənə
Adamın ölümü bikaqların bayramıdır.
Ata və arvada etibar etmə - hər ikisini qat töyləyə və qapısını bağla.

Ac toyuq yuxusunda plov görər.

... Ölmə, eşşəyim, ölmə, yaz gələr, hürriyyət bitər...” [3, s.32]

Jurnalda, digər janrlarda olduğu kimi, atalar sözlərinə də yaradıcı münasibət mövcuddur. Bəzən atalar sözlərinin bir hissəsi saxlanılmış, bir hissəsi dəyişdirilmiş və bununla da satirik transformasiya baş vermişdir. Bəzi hallarda isə atalar sözünün ilkin variantı məzmun və situasiyada xatırlanır.

Atalar sözlərinin substionallığından istifadə edən satirik müəlliflər “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində çoxsaylı aforizmlər yaratmışlar. Atalar sözlərinin öyüd, nəsihətlərini satirik transformasiyalarla oxuculara təqdim edən molla-nəsrəddinçilər oxucunun həm yaddaş qatını oyadır, həm də onu tənqidlə tərbiyə edirdilər.

Nəticə / Conclusion

Molla-nəsrəddinçilərin folklor janr strukturundan yeni məzmun və funksiyada istifadə oxucuda təhlil, mənəni alt qatda axtarmaq vərdişləri də formalaşdırırdı; bu da cəmiyyətə psixoloji istiqamətdə təsiri artırırdı. Jurnalın oxucuları mətnə yalnız zahiri məzmun nöqtəyi-nəzərindən yanaşmırdılar. Çünki müəlliflər onlara birlaylı mətn təqdim etmirdi. Bu mətnlərin gerçək məzmunu “eksplisit” və “implisit” qatların qovuşuğunda üzə çıxır. “... “eksplisit” – aşkar olan, “implisit” isə gizli olan mənasındadır. Burada məsələnin bütün mahiyyəti həmin terminlərin mənası ilə yox, mətnin eksplisit və implisit qatlarının birgə mövcudluğu ilə bağlıdır. Yəni mətnin aşkar qatı bütün hallarda gizli qata bağlı olur: eksplisit öz alt qatına – implisitə malik olduğu kimi, implisit də eksplisit vasitəsilə ifadə olunur” [5, s.36]. Belə bir strukturun formalaşmasına satiriklər folklor janrlarına (lazımi hallarda həm də divan ədəbiyyatı janrlarına) yeni məzmun və funksiya gətirməklə nail olurdular. Bu, ədəbiyyatımızın milli varlığından qopmaması, doğma zəmin üzərində inkişafı üçün də xüsusi əhəmiyyətə malik idi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı üzərində aparılan araşdırma sübut edir ki, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı bir çox sahədə olduğu kimi, folklor janr invariantlarından istifadədə də möhtəşəmlik nümayiş etdirmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Ədəbiyyatşünaslıq: Ensiklopedik lüğət / tərt. ed: Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998. – 328 s.
2. Koşma Nədir? Koşmanın Özellikleri Çeşitleri Örnekləri : [Elektron resurs] / 20 nisan, 2019. – (98)
3. Molla Nəsrəddin. [X cildə] / red: İ. Həbibbəyli. – Bakı: Şərq-qərb, c. I, 2017. – 610 s.
4. Molla Nəsrəddin. [VIII cildə] / tərt. ed: T.Həsənzadə. – Bakı: Çinar-Çap, c. IV, 2008. – 884 s.
5. Rzasoy, S. Yazıçı Ağarəhimin bədii təhkiyə sistemində eksplisit və implisit məna layları // - Bakı: Elmi əsərlər, 2019, № 3.– (76)

Фольклорные жанровые инварианты «Молла Насреддина»

Гюнтекин Мусаева

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: guntekin87@mail.ru

Резюме. Одними из богатых источников, которыми пользуются жанры письменной литературы, являются материалы фольклорного жанра. Можно наблюдать значительную роль элементов фольклорного жанра в формировании большинства текстов, связанных с ним, в изучении текстов «Молла Насреддин» с жанром поэтики. На основе творчества жанра журнала стояли источники фольклора, такие как колыбельная песня, баяты, агы, гошма, сказка, легенда, анекдоты, пословицы и поговорки, которые были поэтическими связями для того, чтобы пользоваться, для выражения идей и целей журнала. Эти жанры уже стали стабильными в устной народной литературе. Они сталкиваются с определенными изменениями в форме и контексте независимо от себя, с влиянием новой среды, когда они входят в письменную литературу. Новые изменения не становятся новыми жанрами, они уже становятся вариантами письменной литературы. Это позволяло найти более легкий способ коммуникации с народом и влиять на морально духовное пространство народа, когда журнал обращался к таким формам и структурам, являющимися частью традиций. Абдуррагим бек Хагвердиев, Мирза Али Моджуз, Джалил Мамедкулизаде, Мирза Алекпер Сабир и др. в творчестве вышеупомянутых авторов широко применялся этот способ.

Ключевые слова: журнал «Молла Насреддин», жанр, фольклор, инвариант, сатира